

ELS BANYS ÀRABS D'ELX (SEGLES XI-XVI). UNA LECTURA DES DE L'ARQUEOLOGIA I LES FONTS DOCUMENTALS

David LÓPEZ SERRANO
Estrats, Treballs d'arqueologia, SL
Ana VALERO CLIMENT
Estrats, Treballs d'arqueologia, SL
Carmina VERDÚ CANO
Arxiu Històric Municipal d'Elx¹

Resum: En l'any 2014 es va excavar en la plaça de la Fruita, al costat del Mercat Central d'Elx. En aquesta excavació arqueològica, a més d'un refugi de la Guerra Civil, van eixir a la llum les restes d'un bany, datat originalment en el segle XI, l'estructura del qual va ser reutilitzada en èpoques posteriors fins a finals del segle XV. El fet que s'haja conservat en aquestes condicions es deu al fet que el 1485 el Consell va ordenar fer una plaça, la plaça Nova, per la qual cosa les restes dels edificis van ser coberts fins a l'actualitat. L'aparició d'aquest bany requereix, a més, la necessitat de posar-lo en context. Primer, respecte a la historiografia, ja que aquest bany no s'havia documentat, i, segon, pel seu paper per a definir la ubicació d'altres elements urbans.

Paraules clau: Elx medieval, banys àrabs, arqueologia medieval, fonts documentals, història urbana.

Title: The arab baths of Elche (XI-XVI centuries). A reading from archaeology and documentary sources.

Abstract: In 2014 an archeological excavation was carried out in Plaza de la Fruta, next to the Central Market of Elche. In this archaeological dig, in addition to a refuge from the Civil War, the remains of a bath, originally dated in the 11th Century, came to light, which structure was reused in later periods until the end of the 15th Century. The fact that it has been preserved in these conditions is because in 1485 the Council ordered a square to be built, the Plaza Nueva, so the remains of the buildings were covered up until today. The appearance of this bath also requires the need to put it in context. Firstly, concerning historiography, as this

¹ Adreça de contacte
carminaverducano@gmail.com

bath had not been documented, and secondly, because of its role in defining the location of other urban elements.

Keywords: Medieval Elche, Arabic baths, medieval archaeology, documentary sources, urban history.

1. INTRODUCCIÓ

El dia 13 de gener de l'any 2014 va començar l'excavació de la plaça de la Fruita d'Elx com a primera fase del projecte *Nuevo mercado central y ordenación de los espacios adyacentes, Fase I* (expedient número SS.TT. A-2010-374). La superfície a intervenir era de 440 m². Els treballs d'excavació arqueològica foren realitzats per l'empresa Estrats, treballs d'arqueologia, SL.² No era la primera excavació que es feia dins d'aquest mateix perímetre, ja que en l'any 2000 ja s'havia intervingut una zona de 43 m² per part de l'empresa Ilidexsa,³ amb la intenció d'enterrar els contenidors de brossa del Mercat Central, obra que mai va arribar a finalitzar-se. Les estructures que aparegueren en aquell moment foren interpretades com a part d'uns magatzems medievals,⁴ a causa de les enormes dimensions dels murs de tapial que hi aparegueren. Hui sabem que aquestes estructures formaven part de les sales temperada i freda d'un edifici de banys àrabs. L'excavació de l'any 2000 va ser tapada amb geotèxtil i arena i així va romandre fins a la nostra intervenció.

L'espai que ens ocupa, conegut ara com a plaça de la Fruita i que ha rebut diversos noms al llarg de la història, té les seues arrels com a plaça central d'Elx a finals del segle xv i principis del xvi, en un moment en el qual s'està produint una profunda transformació de la ciutat medieval en el pas a una època moderna. Nombrosos edificis d'època islàmica haurien sigut reaprofitats després de la conquesta cristiana i se'ls hauria donat uns altres usos distints i ara alçats de nou adaptant-se a una societat en creixement. Tal com ho expressa Pavón (1992: 111-112) sobre les ciutats ocupades pels cristians:

«la *madina* permaneció intacta durante varios siglos; los edificios islámicos siguieron en pie, aunque en algunos fue cambiada la función para la que fueron levantados: la mezquita pasa a ser templo de culto católico. Edificios públicos, calles, callejas, adarves y alcazabas se mantuvieron muchos años como los dejaron los árabes; los baños no cerraron sus puertas y los palacios fueron confortables residencias de reyes y príncipes de la Iglesia».

La intervenció en aquest espai ha estat envoltada de polèmica i debat i ha mobilitzat agents socials (CAÑADAS 2016: 33-72) quan l'edifici del Mercat Central, obra de l'arquitecte Santiago Pérez Aracil el 1956, fou objecte d'un projecte de nou edifici a través d'una concessió privada.

² Estrats, treballs d'arqueologia, SL, empresa fundada en l'any 2003, amb seu al Campello, i dirigida per Ana Valero Climent i David López Serrano, arqueòlegs professionals.

³ Ilicitana de demoliciones y excavaciones, SA, empresa ja desapareguda.

⁴ Publicat per l'Il·lustrat Col·legi de Doctors i Llicenciats d'Alacant. *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante* (recurs electrònic). Alacant, 2001.

Tot just començar els treballs, i en alçar l'asfalt, aparegué el paviment de l'antiga plaça dels anys 40 i per davall d'aquesta es trobaren restes d'estructures medievals que ja prometien per la fisonomia. El motiu pel qual estaven tan accessibles i ben conservades aquestes estructures era per una intervenció urbanística per part del Consell d'Elx, el 1485, per a fer una plaça en un lloc que tenia edificis en ús i que estava perfectament documentat.⁵ I no solament això, sinó que durant el procés d'excavació aparegué gran quantitat de material que feia referència a les activitats econòmiques i usos que havien tingut els edificis i que s'estaven podent documentar, així mateix, per l'acarament d'informació de registre arqueològic amb el registre documental conservat en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx.⁶ Les estructures que havien eixit

Fig. 1. Vista general de l'excavació des del nord.

⁵ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions fetes per a fer la plaça de la vila*. Sign.: Leg. 8, núm. 1.

⁶ Arxiu Històric Municipal d'Elx, d'ara en avant AHME.

a la llum al començament de l'excavació resultaren ser uns banys àrabs datats en origen a principis del s. XI i que pervisqueren fins a finals del s. XV, encara que amb successives transformacions al llarg de la història.

A més de l'edifici dels banys, dins de l'àrea d'excavació es trobà un dels refugis que durant la Guerra Civil es construïren a Elx, encara que mai s'arribaren a utilitzar. Aquesta construcció ocupava el costat oest del solar i es troba en perfecte estat de conservació, amb un punt més baix de 18,5 m des de la plaça de Baix i consta d'uns 246 m de galeries subterrànies. El refugi originalment disposava d'una eixida al riu Vinalopó i que actualment està tapada per una colada de formigó procedent de la construcció de la passarel·la de vianants.

Les excavacions s'interromperen quan s'esgotà el pressupost existent per a això, i quedaren zones sense excavar i l'estratigrafia sense estudiar en gran part del solar. Així, doncs, la sala calenta, la zona de forn i caldera, les estances adjacents als banys i la zona d'entrada a l'edifici es troben sense acabar d'excavar.

D'aquests treballs d'excavació sorgiren en paral·lel dues línies d'investigació: la mateixa excavació arqueològica i la cerca de qualsevol dada en l'AHME que poguera documentar i completar la informació sobre aquests banys. De la combinació de tots dos treballs i de l'elaboració conjunta de les dades és fruit aquest article.⁷

En un principi, el que preteníem era fer una lectura compartida de les dades procedents dels dos registres respecte a la cronologia de l'edifici, i reconstruir, així, els diversos usos de la seua ocupació; però, quan vam començar a casar les informacions, ens vam adonar que hi havia contradiccions entre la lectura conjunta i la interpretació que fins al moment s'havia fet dels banys a Elx. L'excavació aporta nova informació que és impossible eludir i que afecta també a una mirada determinada sobre la ciutat que s'estava repetint en la bibliografia, però que no concordava amb les dades que estàvem analitzant.

No era una única qüestió d'anàlisi de dades, sinó que hi havia una asincronia entre la ciutat que nosaltres estàvem veient a través de l'estudi i la que es podia apreciar en determinada bibliografia acceptada fins al moment i que respon a una qüestió que, de vegades, s'obvia i és el dinamisme de la ciutat en cada conjuntura històrica perquè té la seua pròpia vida i no pot estar exempta de totes les circumstàncies que l'envolten. D'altra manera:

«La ciudad andalusí presenta, en definitiva, facetas muy diversas. Sus paisajes, lejos de ser uniformes, responden, cada uno a su manera, a las imperiosas necesidades de la vida urbana. La frag-

⁷ La presentació dels primers resultats d'aquest treball tingueren lloc en el VI Congrés d'Arqueologia Medieval (Espanya i Portugal) que se celebrà entre els dies 7 i 9 d'octubre de 2019 al MARQ d'Alacant. La comunicació porta per títol: «La plaza del baño de Elche».

mentación de los espacios urbanos, más o menos aparente, encuentra una articulación alrededor de un polo de sociabilidad urbana. Aunque estas constataciones eran necesarias, más allá se perfilan nuevos interrogantes. ¿De dónde deriva esta diversidad? ¿Qué papel tienen en ella el sustrato anterior y las rupturas políticas? Dicho de otro modo, es necesario intentar considerar la ciudad como un ser histórico» (MAZZOLI-GUINARD 2000: 180-181).

És molt difícil poder fer una anàlisi coherent d'una època històrica determinada si tenim en compte un únic element urbà, siga la muralla, els banys, l'alcàsser, etc. i amb les diferències de fundació que cada ciutat puga presentar, a més de la pròpia idiosincràsia i interpretar-ho oblidant-nos de la resta.

El fet que els banys comprenen una àmplia cronologia i que no supose el mateix el seu paper dins del nucli urbà en el segle XI, en el XIII o en el XV, la primera pregunta que era possible respondre, per tant, era quina ciutat volem contribuir a comunicar. Això va fer que ens desviàrem del treball inicial per a poder definir de quin bany estàvem parlant perquè això, sens dubte, obligaria a considerar altres aspectes urbans.

2. DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS

Com ja hem esmentat, la superfície d'excavació arqueològica comprenia 440 m², quasi tota la plaça de la Fruita, que deixava únicament pas per als vianants en tot el seu perímetre (voreres) i pas per a vianants i vehicles (vorera i calçada) en la zona nord.

Després de retirar totes les estructures modernes i contemporànies que travessaven la plaça (asfalt, el paviment dels anys 40, una canonada de gas, aigua potable, canalitzacions de ferro antigues, canalitzacions ceràmiques, arquetes, etc.) poguérem veure en planta un edifici que és el resultat final de l'excavació arqueològica: un *hammâm* o casa de banys andalusí construït en la primera meitat del s. XI.

La troballa del *hammâm* no entrava en el que es preveia, ja que els banys estaven documentats en altres zones: carrer Major 33 i carrer Troneta, com més avant analitzarem.

Per a realitzar l'excavació, aprofitant que s'hi veien les capçaleres d'alguns murs, decidírem numerar les estances i excavar per ambients, per a no mesclar, d'aquesta manera, materials d'una zona a una altra. Començarem a treballar per l'estança 4, que resultà ser quadrada i no allargada com pensàvem en un principi. Quan començarem a baixar aparegueren fragments de tapial caigut de grans dimensions, que ens fan pensar en l'existència d'una planta superior i en un enderrocament de l'edifici fet a propòsit.

L'existència d'aquestes estructures enderrocades coincideix amb el que està documentat en l'arxiu municipal. En l'AHME es conserva un expedient dels autos i de les diligències fetes per a la plaça Nova que comença el 1485 i recull les actuacions necessàries per a alçar la plaça, ja esmentat.

La creació d'aquesta plaça Nova és voluntat del Consell i tot pareix apuntar al fet que abans hi havia ací una xicoteta plaça, ja que les cases que s'han de tirar completament són aquelles que estan al mig de la plaça, per les quals es paga un preu de compensació superior al de les altres edificacions que l'envolten.

Al mateix temps, s'arrenden els treballs per a enderrocar i aplanar la plaça juntament amb els capítols per a fer-ho i queda clarament expressat quan diu: «qualsevol que arendara lo dit derocar e aplanar de la dita plaza ha de derocar les cases que següen de alt a baix».⁸ El temps marcat per a aplanar la plaça era de dos mesos. Aquesta decisió del Consell queda directament reflectida en les restes arqueològiques mitjançant els gruixuts murs d'enderrocament que, com déiem, s'han trobat en excavar-hi. Com que falta la seqüència d'actes municipals prèvies a aquesta data, no podem conèixer les causes concretes de realització de la plaça, però sí que podem afirmar que en aquest moment hi ha bastants canvis recollits en la documentació municipal.

Des d'aquest moment i fins als nostres dies, la plaça continua existint com a tal, però es perden en els documents les referències dels antics edificis que existiren davall d'aquesta. Per això, quan en el s. XIX es produeix una lectura dels documents sense conèixer amb exactitud la situació dels banys, la informació va ser interpretada tal vegada correctament segons les dades disponibles en aquesta data, però d'una manera que no respon a la realitat, segons la informació que tenim ara.

El bany en el món islàmic (*hammâm*) és fonamental, tant com a element de l'arquitectura civil, ja que mai falta en aglomeracions urbanes o rurals, encara que estigueren poc poblades, i com a element d'higiene, amb un sentit ritual. Pròxims a socs i mesquites per l'aprofitament d'aigües, no deixava de ser, per altra banda, un lloc de trobada social. Per això, encara que seguint una distribució interior similar a les termes romanes, respon al context islàmic del qual estem parlant (IZQUIERDO 2008). El bany, a més de ser un element urbà indispensable, porta implícit una altra qüestió que cal resoldre dins d'aquest context: l'evacuació de les aigües (MAZZOLI-GUINTARD 2000: 194-198), amb la qual cosa, la seua situació implica també una qüestió d'ordre urbà, no hi val qualsevol lloc.

⁸ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1, f. 4 r.

L'edifici dels banys va ser construït en semisoterrani. Tenim constància d'aquest fet perquè hem trobat les trinxeres de fundació de l'edifici vinculades als murs oest i sud d'aquest. Aquestes trinxeres de fundació tallen els nivells geològics d'argiles roges que són característics d'aquesta zona al costat del Vinalopó. Per aquest motiu, les restes d'estructures medievals, fora de l'edifici principal, es troben a una cota de nivell d'1,5 m per damunt dels banys. Les trinxeres tallen unes sitges que són anteriors al moment de construcció dels banys, d'això deduïm que la zona estava ocupada abans de la construcció d'aquest edifici.

El *hammâm* està constituït per tres sales, una sala calenta (estança 0), una sala temperada (estança 1) i una sala freda (estança 2), una zona de latrines (estança 3) i un vestíbul (estances 4 a 8). També compta amb la zona d'accés (estança 10) i estances adjacents per al personal dels banys, encara que ambdues estan sense acabar d'excavar. A més, devia

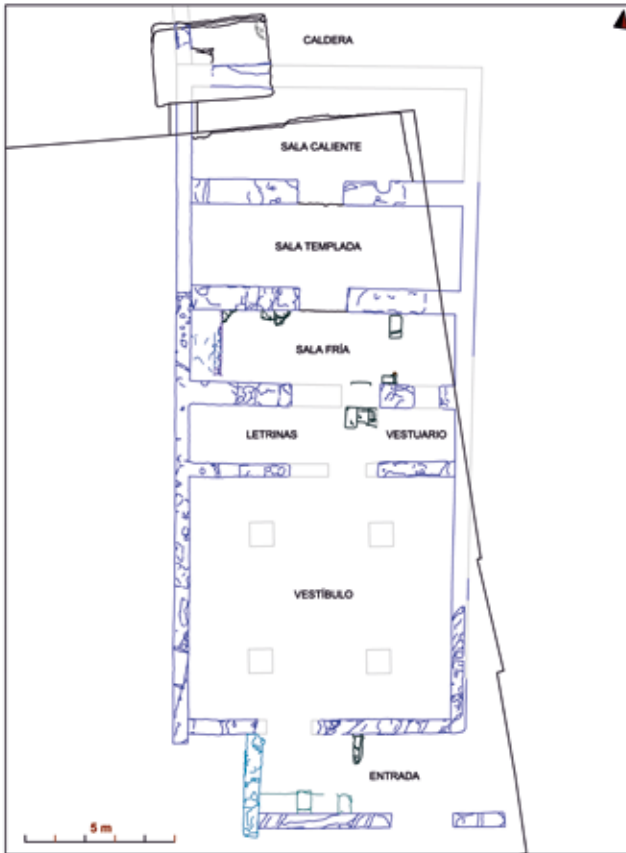

Fig. 2. Fase islàmica (segles XI-XIII). Edifici dels banys. Interpretació.

disposar d'una sala amb caldera, llenyer i forn, però aquesta última sala, encara que n'intuïm l'existència per l'arrancament dels murs, tampoc s'ha pogut excavar. Per això, podem dir que els treballs d'arqueologia no han acabat, ja que el conjunt no està excavat completament.

L'edifici principal va ser concebut com un tot únic, és a dir, estava planificat i es va construir d'una vegada, tal com demostra l'existència del mur longitudinal que el tanca per l'oest, i crea una clara línia divisòria entre l'interior i l'exterior de l'edifici. Però la vida d'aquesta edificació ronda els cinc segles (XI-XV), període de temps durant el qual la planta original va patir nombroses modificacions que a continuació tractarem d'explicar.

El procés d'edificació dels banys hagué de començar pels quatre murs que defineixen les tres sales principals (calenta, temperada i freda). Aquests murs estan construïts amb un tapial d'alta qualitat, són molt gruixuts (0,80 m), amb una important fonamentació de mamposteria (la veiem en les prospeccions que es feren en les excavacions de l'any 2000) i un gran contingut en calç. Ens trobem davant un tapial formigonat. Són murs dissenyats per a resistir el pes de les voltes de canó que devien ensostrar aquestes tres estances i la constant humitat a la qual devien estar sotmesos.

Després de la construcció d'aquests murs, pensem que es van construir els murs de tancament laterals. Aquestes estructures també són d'un tapial de molt alta qualitat, amb un gran contingut en calç. Però, a pesar que tenen una important fonamentació, la podem veure en les trinxeres excavades, aquesta ja no és de mamposteria, sinó que es tracta d'una caixa completa de tapial afonada en el sòl. Aquests murs laterals són molt llargs (22,70 m) i menys gruixuts (0,50 m) que els anteriors, segurament perquè ja no han de mantenir el pes de les voltes de la coberta. A continuació, es construïren els murs de tancament del vestíbul en el costat sud, els murs de la sala de les latrines i els de la zona de l'entrada, tots aquests murs continuen estant construïts amb el mateix tipus de tapial formigonat, amb gran contingut en calç.

Les estructures fins ací descrites conformen l'edifici dels banys en la primera fase, encara que a aquest edifici cal afegir la zona de caldera, que està sense excavar, però s'intueix per la continuïtat dels murs, i la zona de servei dels banys, que pensem que està situada a l'est de l'edifici. La caldera està documentada i apareix referida en les fonts almenys en dues ocasions, mentre els banys estigueren en ús, com veurem.

Els murs de les reformes posteriors es distingeixen perquè la qualitat constructiva no és la mateixa, ens trobem davant de tapials calicostrats,

amb un gran contingut de calç en les cares externes, però amb un nucli de terra. El tapiat calicostrat pesa menys que la formigonada, açò és bo per a construir en altura, ja que alleugera el pes de l'estructura, però perd resistència. També trobem reparacions de murs, reforços, llindars cegats i alguna estructura construïda amb mamposteria. Aquestes reparacions són clarament d'un segon moment, ja en època baixmedieval.

L'entrada a l'edifici, en els orígens, es feia pel costat sud, pel llindar que a hores d'ara tenim conservat. Segurament es devia pujar un esglaó des del carrer per a resguardar l'interior de la pluja i de la brutícia, d'aquesta manera les restes d'enllosat que ens queden en alt davant del llindar d'entrada potser es tracta de part del paviment original perdut (es troben a una cota de +80,19 m). Des d'ací baixariem un esglaó de tan sols 25 cm i devien assolir la cota de l'enllosat que encara s'hi conserva (+79,94 m) i des d'ací es devia tornar a baixar un altre esglaó fins a assolir la cota de paviment del vestíbul (+79,78 m). Amb tan sols dos esglaons hem salvat el desnivell des de l'entrada a l'edifici fins al vestíbul. Sabem que el paviment del vestíbul en època islàmica es trobava a 85 cm per damunt de l'actual paviment conservat, que és d'època baixmedieval. Aquesta dada l'obtenim per les restes de l'arrancament del paviment de calç original que es poden observar en diversos punts dels murs. A més, en alguns punts hem trobat restes de pintura d'almànguena per damunt de l'arrancament del paviment, cosa que ens fa pensar que el vestíbul devia anar decorat amb pintura roja. Aquest vestíbul o *bayt al-maslaj* devia ser una sala quadrada (8,80 x 8,10 m), àmplia, diáfana, on deixar el bolic amb la roba sobre una estora, canviar-se, conversar, prendre alguna beguda calenta o relaxar-se en eixir dels banys. Nosaltres pensem que devia tenir quatre grans pilars sobre els quals se devia sostenir la coberta, ja que en excavació hem trobat tres plataformes de calç que pareixen les restes d'unes fonamentacions i devien coincidir plenament amb el lloc on havien d'anar els pilars. La quarta plataforma, no l'hem trobada perquè en època cristiana la va destruir una gran fossa-abocador que existeix en aquesta zona. Aquest espai potser anava ensostrat amb quatre xicotetes voltes laterals i una cúpula central amb llanternons, tal com s'ensostren algunes sales quadrades en altres banys, però açò és solament una hipòtesi de treball.

Del vestíbul devíem passar a la zona de latrines a través d'un llindar que es troba cegat. Aquest llindar es troba desplaçat cap a l'est respecte a l'entrada principal del vestíbul, ja que en el món islàmic és impensable que els llindars es troben enfrontats, tal com ara els veiem, ja que existeix un alt concepte de privacitat.

Per a accedir a la zona de latrines havíem de descendir tres esglaons de 28 cm d'altura cada un, o quatre de 21 cm, perquè el desnivell entre el sòl del vestíbul i l'enllosat original que es conserva de les latrines és de 0,85 m. És normal que la zona humida dels banys es trobe més baixa que el vestíbul, ja que les tres sales principals han de mantenir la temperatura i, per això, es troben semisoterrades. L'estança de les latrines és allargada i ocupa un espai de 8,80 x 1,80 m. En entrar en aquesta zona, les latrines es devien trobar a mà esquerra, segurament separades per una porta, ja que el clavegueró per al desaigüe el trobem a la zona oest de l'estança, mentre que a la dreta queda un xicotet espai que potser va servir com a vestidor o zona de barberia.

Enfrontat amb el llindar de les latrines, trobem el llindar que dona pas a l'estança freda o *bayt al-barid*. Aquest llindar també està cegat, però s'aprecia el tall de la caixa de tapiat original al mur. El paviment original de la sala freda el tenim a una cota de +78,88 m i les dimensions són de 8,80 x 2,40 m. És el punt més baix de tots els banys i des d'aquesta sala s'arregla l'aigua de les altres dues sales humides en un clavegueró que connecta amb els desaigües de les latrines i s'evacuen fora de l'edifici, cap al riu. Originalment degué existir una reixeta o un albelló pel qual se'n devia anar l'aigua, però actualment no en queda cap rastre. Aquesta sala té unes marques verticals en la paret que potser es tracten de l'empremta d'uns arcs que devien crear una nau tripartida amb dues alcoves. Tenim també un esglaó de rajola en la part oest de l'estança, que fa que el sòl es trobe un poc més elevat i done major pendent a la sala per a desaiguar. Un aspecte curiós d'aquesta estança és que en els quatre cantons tenim elements relacionats amb l'aigua, encara que suposem que són posteriors en el temps (cristians) i no del primer moment dels banys. En els cantons nord-est i nord-oest hi ha sengles piles construïdes amb mamposteria i argila. Originalment devien anar revestides amb morter d'argila i calç, però aquest s'ha perdut quasi per complet, i n'han quedat escasses mostres. En el cantó sud-oest trobem les restes d'un prestatge que potser va servir per a sostenir un gran contenidor, tipus tenalla. En el cantó sud-est també trobem marques a la paret d'una estructura similar, però no la tenim conservada. Aquestes estructures pogueren servir per a col·locar una tenalla amb aigua freda, que els banyistes devien vessar en una ribella o llavamans que es trobava col·locat en l'interior de la pileta, i usaven aquesta aigua per a refrescar-se, siga amb un drap banyat, siga tirant-se bols per damunt, siga llavant-se directament amb les mans des del llavamans. L'aigua devia caure a terra, escorrent gràcies al pendent del paviment fins al clavegueró.

De la sala freda passem a la temperada o *bayt al-wastani*. L'obertura de l'entrada en aquesta ocasió sí que coincideix amb l'original, i torna a estar desplaçada respecte de la de l'entrada a la sala freda, més a l'oest. El paviment es troba uns huit centímetres més elevat que la sala freda i té un lleuger pendent per a desaiugar cap a aquesta. Aquesta estança té 2,80 m d'ample i 9,05 m de llarg, encara que no veiem el tancament de l'estança per l'est perquè se n'ix del nostre perímetre d'excavació. De nou, en aquesta sala trobem les empremtes verticals a la paret d'uns possibles arcs que devien dividir l'espai creant una nau tripartida amb alcoves laterals. Devia fer ja molta calor i és l'espai on els empleats dels banys devien donar massatges i fregues de neteja als clients, encara que també se'ls podien donar entre familiars i amics. En aquesta sala degué haver-hi plataformes i bancs de fusta destinats a aquest ús.

De la sala temperada passem a la sala calenta o *bayt al-sajun*. La porta d'accés devia ser la mateixa que s'utilitza actualment. Aquesta sala està sense acabar d'excavar, i és per això que encara guarda molts secrets per a nosaltres. Sabem que el paviment està buit per baix, ja que veiem l'hipocaust a través de dos forats al sòl. Aquest està construït per revoltons de rajoles formats per aproximació de filades. També tenim un buit de ximenera per a l'eixida de fums i la circulació de l'aire calent, encastat en el mur que tanca la sala pel sud-est, encara que suposem que havien d'existir més buits que no hi veiem. Les dimensions d'aquesta sala són, aproximadament, 3,10 x 9,10 m.

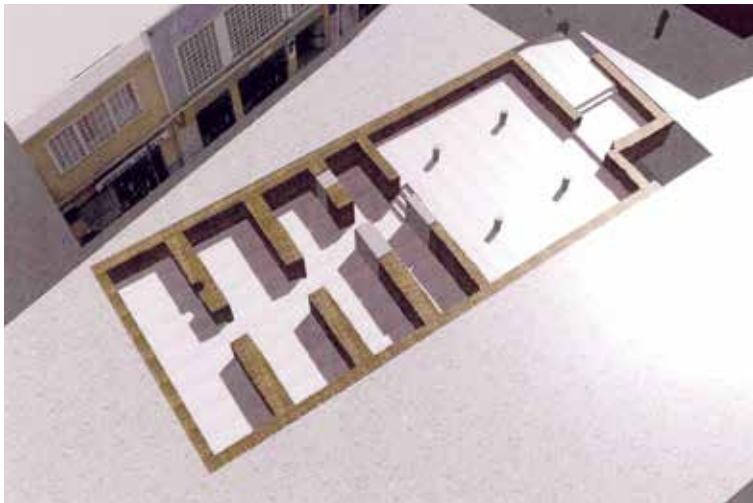

Fig 3. Reconstrucció hipotètica de l'edifici dels banys en l'època islàmica (segles XI-XIII). Cortesia d'ARN arquitectura.

3. LES TRANSFORMACIONS CRISTIANES DE L'EDIFICI DELS BANYS/LA PLAÇA DEL BANY (1265-1450 ±60)

Després de la firma en l'any 1244 del tractat d'Almísrà, pel qual Castella i Aragó es reparteixen la Taifa de Múrcia, en l'any 1250, Elx fou conquerida pel rei Alfons X, i passà a formar part de la Corona de Castella. Després de quinze anys de relativa pau, en l'any 1265 hi hagué una revolta, arran de la qual la població musulmana fou expulsada fora del perímetre de la ciutat murallada al barri del Raval. Aquests fets històrics són importants per a nosaltres, ja que a partir d'aquesta data l'edifici dels banys continua funcionant, però patí remodelacions importants.

La modificació més important que sofreixen els banys és que veuen reduït el seu espai a les tres sales principals (calenta, temperada i freda) i a una xicoteta latrina amb un xicotet vestidor. El gran vestíbul o *bayt al-maslaj* desapareix. Aquest fet té lògica si pensem l'abast social que tenen els banys en el món islàmic com a punt de reunió. No té cap sentit permetre les reunions socials de la població musulmana en un món acabat de conquerir, d'aquesta manera els banys cristians passen a complir una funció merament higiènica i perden la funció social i, amb açò, l'espai destinat a aquest ús. De fet, s'ha documentat que el bany, almenys en l'última etapa, era utilitzat per homes i dones, moros i cristians.

L'espai del gran vestíbul queda dividit en cinc zones diferents (estances 4 a 8). En primer lloc, es construeixen nous murs de tapial que delimiten l'estança 4 pels costats sud i oest, i el mur que tanca l'estança 5 per l'oest. Aquests tapials són calicostrats i tenen algunes reparacions i reforços posteriors de mamposteria. En les estances 4, 5 i 6 hem trobat uns enderrocs de murs de tapial de gran mida, de fins a 2,60 m de longitud, que ens indiquen l'existència d'un pis superior. També hem trobat restes de columnes de carreuat en les estances 4 i 6, que ens palesen l'existència d'uns arcs rebaixats, o escarsers, en aquests espais. Aquests arcs devien servir per a sostenir un pis superior, fet que reforça la teoria de l'existència d'un soterrani i una altura. A més, la cota del paviment es rebaixa al voltant de 0,85 m en l'espai que va ocupar el *bayt al-maslaj*. Ho sabem, com ja hem indicat anteriorment, per les restes de sòl original que es conserva en nombrosos punts dels murs perimetrals del vestíbul. Pensem que es rebaixa la cota de paviment per a guanyar altura i d'aquesta manera poder construir un soterrani i un primer pis, que devia quedar a cota de carrer.

L'estructura en forma de T (mur i contrafort) que separa les estances 6, 7 i 8, i l'escala que s'hi adossa, estan construïdes amb mamposteria, i els dos primers esglaons de l'escala són de carreuat de pedra.

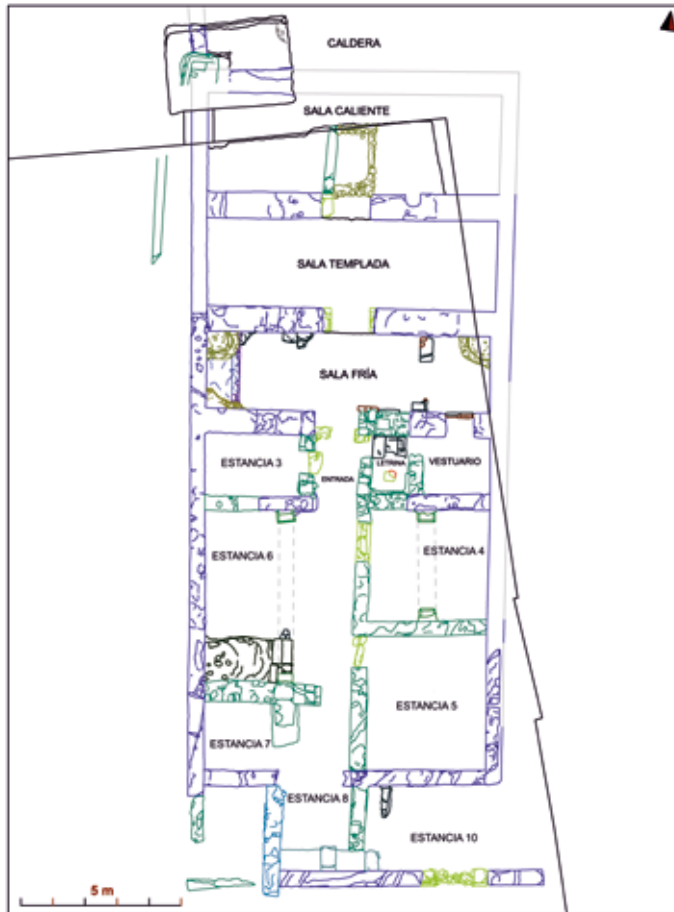

Fig. 4. Fase cristiana (segles XIV-XV).
Edifici dels banys i les estances. Interpretació

Finalment, cal parlar del tema dels buits de porta i les seues modificacions. En època islàmica, l'obertura d'accés a les latrines i l'obertura d'accés a la sala freda estaven enfrontades i desplaçades a l'est respecte a les obertures d'accés a la sala temperada i calenta, que al seu torn es trobaven també enfrontades. En època baixmedieval, l'accés a les latrines des del vestíbul és tapiat i s'obri un nou accés en la part central del mur, enfrontat als de les sales temperada i calenta. Però també es tapa l'accés des de la sala de latrines a la sala freda i s'obren al seu lloc dos nous passos, un enfrontat als anteriors i l'altre, més xicotet, pegat al mur est de l'edifici. Després es construeix una nova latrina a l'espai que queda entre les dues obertures cegades. Aquesta nova latrina, que

és un xicotet espai quadrat, es connecta amb el clavegueró que ja teníem. Després de construir la latrina, es col·loquen tres portes: la primera tanca la nova latrina pel costat oest, d'aquesta manera es pot accedir als banys des del carrer per la zona de latrines, des d'allí es devia passar a un xicotet vestuari i des d'aquest, a la sala freda per la nova obertura que s'ha fet; la segona porta tanca la sala freda, i es tanca així l'accés principal als banys, en els quals la sala freda devia passar a fer les funcions de vestíbul; la tercera porta devia tancar la zona que anteriorment es va usar com a latrines, encara que desconecem el nou ús que se li va donar en aquesta fase. Les obertures en aquesta fase cristiana es troben totalment enfrontats, cosa impensable en el món islàmic, ja que fa perdre la privacitat.

Cal esmentar també dues obertures que es troben cegades i no podem saber en quin moment s'utilitzaren ni quina va ser la seua funció. El primer és una possible finestra que es troba al mur est de la sala freda. Tal vegada comunicava amb alguna estança de servei dels banys que es trobava, com apuntàvem al principi, situada en aquest lateral de l'edifici. La segona obertura és una porta cegada a la zona oest del mur que separa el vestíbul de les latrines.

Finalment, s'ha de comentar l'existència d'una gran fossa-abocador que es va excavar a la zona del vestíbul, ara convertida en espai obert, al costat de l'escala. Aquesta fossa apareix repleta de material de construcció i hi conté també gran quantitat de fauna (bòvids). Quan va deixar de funcionar com a abocador es va omplir i es va construir una llar que cobreix part de la fossa i recolza en el llindar cegat del qual abans parlàvem. Aquest és l'últim moment d'ocupació de l'espai, que es produeix en la segona meitat del s. xv. Una altra dada que cal tenir en compte és la gran quantitat de vidre i agulles de cosir que aparegueren en l'estança 5. Aquestes dades ens fan pensar que les estances 4 i 5 pogueren funcionar com a carnisseria i sastreria en època baixmedieval, qüestió que hem pogut comprovar en la documentació de l'AHME.

Fou a finals del s. xv o principis del s. xvi, coincidint amb una sèrie d'importantes remodelacions que es donen en tota la ciutat, quan es tape l'edifici, tirant les parets dels edificis construïts damunt i omplint amb el mateix enderroc els soterranis fins a la cota de carrer, i així crear un espai diàfan que funcionà com a plaça fins a hores d'ara.

4. EL BANY EN LES FONTS DOCUMENTALS

Fins al moment d'excavar aquests banys, teníem coneixement de tres banys àrabs a la ciutat, però, de només un, en teníem constància

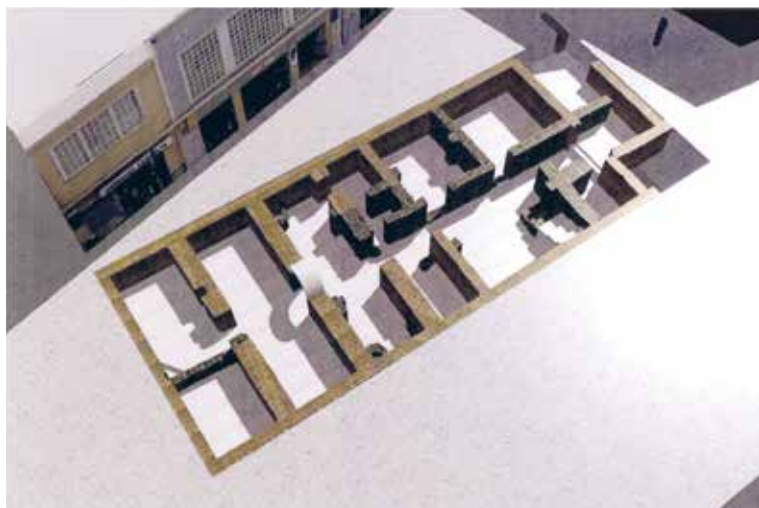

Fig. 5. Reconstrucció hipotètica de l'edifici dels banys en l'època cristiana (segles XIV-XV). Cortesia d'ARN arquitectura.

arqueològica. És el bany que està situat en el convent de la Mercè de Santa Llúcia (BEVIÀ 1989; AZUAR, LÓPEZ, MENÉNDEZ 1998), construït cap a mitjan segle XII, en el període almohade, va tindre una curta vida perquè el 1270 va ser donat per l'infant en Manuel als frares mercedaris de Santa Olalla de Barcelona per a dedicar-los al culte cristià (TORRES 1969: 37). Després de la conquesta cristiana, aquests banys no es van tornar a utilitzar com a tals, sinó que es van transformar en capella, per la qual cosa es va fracturar l'edifici per a adequar-lo a aquest ús. Per tant, a diferència dels excavats a la plaça de la Fruita, no es poden veure complets, ja que no tenen l'espai destinat al vestíbul o *bayt al-maslaj*.

Els altres dos banys coneguts, el del carrer Major i el del carrer Troneta, ho són per testimoniatge de Pere Ibarra. Pere Ibarra (1858-1934) historiador, arxiver, pintor, arqueòleg, germà menor del també arqueòleg Aurelià Ibarra (CASTAÑO 2002), va deixar una important col·lecció de materials de registre arqueològic, així com una recopilació ingent de documents i altres objectes etnogràfics en el seu «Museu» que van passar a pertànyer al patrimoni municipal anys després de la seua mort i van ser disgregats (si no desapareguts) entre la Biblioteca, Museu i Arxiu Municipal. Així, també es va dispersar el seu treball intel·lectual.

Els materials arqueològics de la seua col·lecció tenien diverses procedències, molts eren de persones que li'ls regalaven o l'avisaven perquè anara a inspeccionar obres o solars que anaven a derrocar; la

casuística és variada. Tant els materials com els esdeveniments que ell considerava d'interès tenien una fitxa descriptiva denominada *Efemérides*, amb la descripció i la data de la notícia i amb un número de registre. La col·lecció d'*Efemérides* no ha arribat als nostres dies completa, però la qüestió important per al tema que ens ocupa és que sí que es conserva la descripció del que ell considera banys al carrer Major.

Segons ho relata Ibarra, Agustín Alonso Blasco⁹ tenia una fàbrica a l'edifici del carrer Major que anteriorment havia sigut propietat del seu sogre, Antonio Gasch, que havia tingut ací mateix una almàssera. L'edifici patí un incendi que durà deu o dotze dies al mes de febrer de 1918. Mesos més tard, el 27 de juny, Pere Ibarra baixà al soterrani d'aquest edifici –ple d'enderrocs i objectes destruïts per l'incendi– per a inspeccionar-lo, ja que Alonso pensava construir un nou edifici, i les seues observacions quedaren recollides en l'*Efeméride* número 1426¹⁰ i el descriu de la manera següent:

«El sótano lo forman tres departamentos abovedados, de levante a poniente, separados por gruesos paredones en cuya superficie las llamas han calcinado y desmoronado los materiales; hasta los sillares que forman dos arcos, que ponen en comunicación las tres naves están cuarteados. Fuerte olor a pavesas y el polvo asfixiante que levantan los operarios que están limpiando lo que fue taller y depósito de materiales dificultan la permanencia en el local. En la pared norte, a un metro treinta del pavimento, ha hecho practicar el señor Alonso un boquete en el muro para enseñarme una pila que me tenía dicho descubrió allí mismo cuando instaló su fábrica. Aquel sótano estuvo largos años destinado a molino de aceite: Antonio Gasch, suegro de Alonso, lo utilizó.

Abierto el boquete, lo he registrado: es un pequeño aljibe, con bajada o entrada y salida de agua, que derrama en el indicado sótano; su piso partido por la mitad, por medio de un peldaño; en sus paredes revestidas de cal, costras del sedimento que dejan las aguas estancadas largos años. Nada de particular.

De particular, sí: del examen que he practicado detenidamente saco la consecuencia de que aquel local debió ser un baño. Los tubos de barro que saqué hace algún tiempo, el desagüador que tiene el sótano en la parte de poniente; en su nave central la presencia de un aljibe... hasta los fragmentos de yesones de relieves tallados lo mismo que el techo del baño del convento de la Merced y el de la coveta del Siri o de Beltrán en la calle Troneta, son vestigios que a ello me inducen. Veré si al descostrar las paredes y sobre todo si aparecen las típicas claraboyas o tragaluces de las bovedillas y... sobre todo, la sospecha de si podrá ser aquello el emplazamiento del baño de la señoría cuya situación ignoro. Una galería subterránea abierta bajo la cabeza de la primera bóveda por el norte (hoy tapiada) que parece dirigirse hacia el Palacio de

⁹ <http://www.elche.me/biografia/alonso-blasco-agustin-1>

¹⁰ Efeméride 1426 de 9 de juny de 1918. En: AHME. Col·lecció de Pere Ibarra. 1919. *Elche: Materiales para su historia. Ensayo demostrativo de su antigüedad e importancia histórica* (Materiales, libro 1), p. 461. Sign.: b 325.

Altamira... tal vez, paciencia. Esperaré a que se limpie aquello de la enorme acumulación de ruinas, maderas quemadas y hierros retorcidos para ver si veo algo».

A pesar que hi ha més notícies d'«Efemérides» sobre aquest edifici i d'aquest carrer, no n'hi ha cap altra en què es faça constar que Pere Ibarra va fer més comprovacions.

L'aportació dels banys del carrer Troneta, la trobem referenciada per primera vegada en el seu llibre *Historia de Elche* (IBARRA 1985: 33) quan descriu la ciutat en època islàmica «Tenían dos establecimientos para baños públicos: uno se conserva dentro del convento de monjas [la Mercé], en lo que es la leñera, y el otro, es hoy el local donde está la horchatería de Beltrán en la calle de la Troneta, número 14». La notícia dels banys al carrer Major la publica en *Elche. Materiales para su historia* (IBARRA 1926: 125) quan es refereix a la caixa de materials 128 i 129 de la seua col·lecció

«Conjunto recogido en el subsuelo de la casa número 33, calle Mayor ciudad propia de D. Agustín Alonso Blasco. Efemérides 1426. Solar de unos baños árabes de tres bóvedas, de la misma forma que los existentes en los baños que cedió el Infante D. Manuel a los mercenarios de Santa Olalla de Barcelona en 1270, hoy ocupado por las monjas de la Encarnación, y de igual disposición también que los existentes en la calle de la Troneta, establecimiento conocido por *Coveta del Siri*, propiedad de Beltrán».

A més, hi ha una altra menció de l'existència d'un bany feta per Alejandro Ramos (1970: 93) en el seu llibre *Historia de Elche* al carrer aleshores Díaz de Mendoza, actual Trinquet, que el seu fill Rafael Ramos cita (2004) també, però que no ha generat cap altre document més, ni tampoc ha sigut interpretat en un context urbà. Únicament, s'han tingut en compte totes les citacions, en exemples com el de Sanz (2000: 374):

«En la actualidad se baraja una cifra aproximada de cuatro a seis baños en el Elche musulmán. Las noticias en las que se basa este número han llegado a nosotros a través de diversas vías y, en el mejor de los casos, las fuentes documentales han podido ser corroboradas y complementadas por la intervención arqueológica. Pero también encontramos los ejemplos de otros baños para los que hasta la ubicación exacta se mantiene como una incógnita, entrando a jugar un papel importante en la conjetura histórica, tan común dentro de este mundo».

Ibarra, a més, ens deixà una obra ingent: els *Índices de remisiones a Cabildos y Sitiadas*,¹¹ el resum en diversos toms de les sessions del

¹¹ AHME. Col·lecció de Pere Ibarra. *Índice de remisiones a Cabildos y Sitiadas*. 1370-1923. Ca. 1921. Sign.: b 420, b 421, b 422, b 423, b 424, b 425 i b 426.

Consell i Sitiades des de 1370 a 1923, acompanyades d'un índex alfabètic. Probablement, i com afirma Castaño (2002: 193-196), volguera continuar amb un projecte que començà el seu germà Aurelià. Aquesta obra, com a eina per a acostar-nos a les actes del Consell, és fonamental, però únicament és un resum, una recopilació de diversos acords que estem obligats a revisar i contrastar amb l'original.

Algunes referències documentals als banys recollides en aquests *Índices de remisiones* foren interpretades per Ibarra com a pertanyents al bany de la Mercé, quan aquest edifici havia sigut dedicat al culte religiós cristià i havia perdut el seu ús original.¹² Hi ha exemples de com es prenen les dades dels *Índices de remisiones* de Pere Ibarra utilitzant-se en nombroses ocasions substituint la font original, copiant citacions i aplicant-les-hi, inclús

«És cert que durant molts anys –pràcticament des de la seua incorporació a l'arxiu municipal fins a l'actualitat– s'ha fet servir aquest manuscrit com un autèntic índex de remissió a les actes municipals originals. De vegades, fins i tot, els resums redactats per Ibarra o els fragments transcrits per ell s'han utilitzat –no sempre amb la corresponent citació de procedència– com si es tractara d'originals» (CASTAÑO 2002: 195).

És necessària la revisió de les dades que s'han copiat de manera parcial i la posada en context amb les informacions de què ara disposem i amb els mètodes i tècniques que permeten contrastar-les amb major profunditat.¹³

A pesar que algunes referències documentals eren manifestament contradictòries, cal reconèixer que sense l'excavació haguera sigut molt complicat arribar a aquest punt de discerniment, tant per les interferències d'informació com perquè hi ha dades en els documents que són difícils d'interpretar sense la comprovació amb l'estudi de registre arqueològic.

A partir de les referències inicials, els diversos autors han anat aportant dades carregant de contingut les afirmacions d'Ibarra i donant coherència a l'estudi d'aquests elements com fa Gozávez (1976: 33) quan es refereix als banys del carrer Troneta: «quedarían, pues, también extramuros y con fácil abastecimiento de agua, ya que se encuentran al paso de la Acequia Mayor» o com el que plantegen Borrego i Saranova (1996: 31) que els situen «próximos a la mezquita» quan parlen dels banys del carrer Major.

Però, el fet que es descobriren els banys el 2014 va posar de manifest la necessitat de contrastar-los documentalment, ja que no en teníem cap notícia. Una vegada analitzada tota la documentació i feta una relectura crítica de les dades, el que podem afirmar és que no hem trobat

¹² En el resum de P. Ibarra d'una notícia sobre l'estat dels banys el 1429 escriu textualment: «Baño: necesidad (sic) de obras. Estaba dentro de los claustros de la Merced». AHME. Col·lecció de Pere Ibarra. *Índice de remisiones a cabildos y sitiadas*, t 1, p. 202. Sign.: b 420. No és l'única notícia que interpreta els banys com els de la Mercé, inclús es dona el cas d'algun escriva d'època posterior que fa anotacions marginals en eixe sentit.

¹³ Com a exemple podem mostrar la següent dada citada repetidament de forma errònia en alguns textos que estudien i descriuen les muralles. Una de les primeres citacions que es recull en els *Índices de remisiones*, d'una de les ordenacions del Consell (9 de juny de 1370), és la següent: «Limpia de la acequia, obstruida por un torreón que cayó encima y aumento de sus quejeros». Tanmateix, el que la font original diu és exactament «un tormo», no «un torreón».

cap referència documental en l'AHME sobre el testimoniatge de Pere Ibarra sobre els banys del carrer Major, ni sobre els del carrer Troneta. Les dades obtingudes del registre documental coincideixen amb les aportades pel registre arqueològic, que parlen d'un únic bany, fins que amb posterioritat apareix un altre bany al Raval.

Abans d'entrar en els detalls dels documents, s'ha d'especificar les escasses referències als banys en la documentació municipal perquè els banys no eren de la vila, eren de la senyoria, per tant, el Consell no ordenava sobre aquests i, per això, solament apareixen referenciats de manera tangencial: en cas de problemes d'ordre públic, pel seu mal estat o quan s'utilitza la seua descripció per a ubicar altres elements de la ciutat, com és, per exemple, l'hospital.

Les dades sobre els banys apareixen en dues classes de documents: els *Llibres d'ordinacions* del Consell¹⁴ i les rendes de la senyoria, de les quals es conserven algunes còpies en l'AHME. La cronologia que hem treballat és des de 1370, data en què comencen a conservar-se les actes del Consell, fins a 1500, que hem utilitzat un document de les rendes de Gutierre de Cárdenas, senyor d'Elx, conservat en l'Arxiu Històric de la Noblesa.¹⁵ Hi apareix, a més, alguna informació en els comptes de clavaria que afegeixen confirmació a dades que ja estàvem manejant.

La documentació ens proporciona notícies del bany sobre les característiques del seu ús, dates d'ocupació, dades de propietat i ubicació dins del context urbà.

La primera referència als banys apareix en data primerenca en les actes municipals el 1381.¹⁶ En aquest cas, Berenguer Canals que regentava els banys, censal del senyor, suplica al Consell que li consenten posar portes en «el carreró a tinent del hospital, qui entre ves lo mur e ves los banys». El Consell hi accedeix a condició que «tota vegada que el Consell volria les ne lleven [les portes] o les puxa fer llevar. E açó, per tal com lo dit carreró és entrada per on va a la scala per a muntar al mur axí per guaytes al temps del mester, com per adob del mur o per regonoixement d'aygues e per altres coses és entrada al mur». Aquest document ens parla tant de la ubicació dels banys, com de la propietat, inclús de les tasques que es podien fer des del mur que està contigu.

L'última notícia que parla de l'existència d'un bany en els *Llibres d'ordinacions del Consell* és de 1458¹⁷ i es refereix a la denúncia posada pel banyador del bany, un moro, a Johan Ferrer, recaptador de les rendes de la ciutat, ja que «era entrat en lo dit bany dins lo qual había cristians e moros ques banyaven e aquel empero que no era entrat hon se banyaven, sinó a la casa hon dan foch a la caldera del dit bany e quel

¹⁴ Els *Llibres d'ordinacions del Consell* és la sèrie documental que recull les actes de les sessions del Consell. Comença en 1370 i continua fins als nostres dies. En l'AHME té la signatura «a».

¹⁵ AHNOB. Casa de Baena. *Relación de cuentas procedentes de las rentas de las villas de Elche, Aspe, Crevillente (Alicante) y Puebla de San Jorge pertenecientes a Gutierre de Cárdenas*. 1501-1503. Sign.: Baena, C. 291, D. 13.

¹⁶ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 26 de setembre de 1381. Sign.: a 1, ff. 202 v.

¹⁷ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 2 de juliol de 1458. Sign.: a 15, s.f.

dit Johan Ferrer havia mirat per huns forats en lo dit bany». Aquest fet, que va causar escàndol, va fer que les autoritats volgueren rebre informació del banyador del bany i de la seua dona «de les dones cristianes qui eren en lo bany».

Per tant, almenys fins a 1458 tenim notícia de l'existència en actiu del bany que plantejava altres problemes com és el del seu estat de conservació. El 1429,¹⁸ «com lo bany de la vila sia a present mal obrat que quasi ve a destrucció per culpa o causa que en aquell no es repara e, per aquesta causa en aquell no si atroba persona qui vulla arrendar ne si trobaria aquell arrendament» el Consell suggereix al col·lector de les rendes de la senyoria que «bestragua dinés aytatns com seran mester a reparació del dit bany». En aquest document s'assenyala una de les obligacions de la propietat de la senyoria respecte al bany: la del manteniment de l'edifici. Un any més tard, a finals de 1430¹⁹, el Consell tornà a insistir sobre la necessitat de diners per a la reparació.

L'edifici de la caldera va quedar fora del perímetre de l'excavació, però és esmentat diverses vegades en els documents. A més del document de 1458 que parla de la denúncia presentada per espisar el bany, des de «la casa hon dan foch a la caldera del dit bany»; també apareix esmentada la caldera quan per motiu de la guerra amb Castella és extreta del lloc i guardada en l'edifici de la *Duaneta* per ser un lloc més segur. El Consell va sol·licitar a la ciutat de Barcelona, senyora d'Elx, el 1430,²⁰ «que torne e faça tornar la caldera en lo dit bany per ço que les gents se banyen e pusquen banyar en lo dit bany la qual dita caldera en lo any propassat ne fou levada o feta levar del dit bany e mesa en la casa apel·lada la *Duaneta*, dins los murs de la vila d'Elig situada».

En tots els documents en què es parla dels banys es fa referència a la propietat de la senyoria d'una manera o una altra. No hi ha cap document que parle dels banys propietat del Consell, sinó que estan subjectes a arrendament de la senyoria.

Al respecte, Sanz (2000) ha estudiat l'arrendament del bany en els comptes de les rendes de la senyoria de la ciutat de Barcelona en el període comprés entre 1399 i 1419, conservades en l'Arxiu del Regne de València. És interessant perquè aporta dades de rendes en un moment anterior a les conservades en l'AHME. Sanz fa un estudi sobre la data de cada entrada de pagaments o despeses, la quantitat de diners gastat i les dades de l'arrendatari. Interessa subratllar que s'ha comprovat que les reparacions eren molt freqüents en les dates que Sanz maneja. Un altre aspecte que Sanz assenyala és l'obligació de la propietat de l'edifici de reparar-lo i les freqüents obres que apareixen en els comptes i, com hem vist, el Consell així ho demana quan era necessari.

¹⁸ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 8, gener, 1429. Sign.: a 6, s.f.

¹⁹ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 8 de desembre de 1430. Sign.: a 7, f. 238 v.

²⁰ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 12 de novembre de 1430. Sign.: a 7, 223 r.

Tanmateix, i a pesar que el bany apareix citat com «bany de la dita vila» en la documentació de rendes de l'ARV, l'autora afirma que «es muy posible que en las fechas que analizamos no existiera más baño que el de la morería» (SANZ 2000: 377) i dona per descomptat que «los baños ubicados en la medina fueron desapareciendo o perdiendo sus funciones tras la expulsión de los musulmanes de su antigua residencia» (SANZ 2000: 374).

Però gràcies a l'excavació de l'any 2014 i a l'estudi dels documents des d'aquesta nova perspectiva no solament podem afirmar que els documents es refereixen a aquest bany, sinó que, a més, tot pareix apuntar que no hi ha un altre bany més que aquest documentat, ni en fonts municipals ni de la senyoria, almenys en el temps en què es conserven els documents, ja que coincideix totalment amb la cronologia aportada per l'excavació. Aquesta afirmació requereix una matisació, ja que quan desapareix el bany de la vila comença a arrendar-se un bany al raval.

En l'AHME es poden trobar alguns comptes de rendes de la senyoria pertanyents a diverses dates i aquests documents han sigut fonamentals per a comprovar el moment en què el bany de la vila deixa de ser utilitzat.

Les rendes de la ciutat de Barcelona de 1431²¹ ens parlen del fet que solament hi ha un bany arrendat, el bany de la vila, coincidint amb la documentació de l'Arxiu del Regne de València recollida per Sanz (2000). Tanmateix, en les rendes de la reina Joana,²² de 1461, ja no apareix el bany de la vila, però en la relació corresponent als arrendaments se cita el que segueix: «lo bany de la dita vila que és en lo Raval per obs dels moros de la dita moreria per temps de hun any». És a dir, apareix per primera vegada esmentat un bany al Raval del qual s'havia fet ressò Ibarra en recollir aquest assumpte en el seu llibre *Historia de Elche* (1895: 79) i que, amb tota probabilitat, s'haja pensat que podria ser el del carrer Troneta.

El bany de la vila continua citant-se en còpies de comptes de rendes de 1470, insertes en un dels toms del *Proceso de reducción de Elche a la corona*,²³ en el qual apareix per un costat l'arrendament del bany dels moros i per un altre costat apareixen els banys de la vila com a objecte del pagament d'un censal. Aquesta dada ens permet comprendre que, si bé l'edifici del bany existia, no s'usava amb aquesta funció ni estava subjecte a arrendament, sinó que estava subjecte a cens i es pagava una quantitat pel seu aprofitament com a edifici, per les seues instal·lacions. Quan el bany deixa de funcionar s'obté un benefici per un concepte distint i la posterior ocupació de l'edifici dels banys després del seu ús com a tal queda acreditada arqueològicament.

²¹ AHME. *Llibre o compte de rebudes e dates fetes per mi Pere Granyana en nom e axí com a collidor de les rendes planes pertanyents a la molt noble ciutat de Barcelona*. 1431. Sign.: H 125, núm. 30, ff 2 v.

²² AHME. *Rebudes fetes per mi dit Pau Rosell, collidor e rebedor per la reina Joana*. 1461, Sign: 480, núm. 21. 2 r.

²³ AHME. *Proceso de incorporación de la villa de Elche a la Corona*. iv tom del plet. Segles xv-xvi, ff. 2826-4211. Comptes de les rendes pertanyents al rei Joan II. 1470, f. 3625 r. i 3627 v.

Açò mateix ho trobem documentat molt clarament en els comptes de les rendes de Gutierre de Cárdenas de 1500 a 1503²⁴ en el moment immediatament posterior a alçar-se la plaça Nova, quan ja han desaparegut els banys. Per un costat, en el pagament dels censals sobre forns consta: «fase de sienso el forno de Jaume Valero questá encima los banynos que son de la señoría que afrontan con el muro e espital de la dicha villa»²⁵ i, per un altre costat, parla del «baño de la dicha villa questa cerca de Sant Jordi».²⁶

5. ELS BANYS EN EL CONTEXT URBÀ

L'estudi de la documentació aporta dades sobre quin bany es tracta, l'ocupació, la propietat o l'ús; dades que solament oferien certes al llarg del procés d'investigació. Per altra banda, hi havia unes altres informacions referents a la ubicació que el situaven al costat de l'hospital i del mur, del «mur vell», que no coincidien amb la idea de ciutat que teníem fins al moment, ja que la ubicació de l'hospital estava acceptada al costat de l'ermita de Sant Sebastià, al carrer Major, i s'ha estat considerant que era l'actual Casa de la Festa. En aquest cas, també la bibliografia recull aquesta dada, com la dels banys, si bé Jaén (1999: 114-120) ha fet un estudi més ampli.

Però hi havia una evidència i és que el primer document que cita el bany de la vila (1381) i l'últim, que és el de les rendes de Gutierre de Cárdenas (1501), tenen les mateixes dades d'ubicació del bany: al costat de l'hospital i del mur.

El primer document datat el 1381, quan Berenguer Canals, que és qui gestiona els banys, suplica que li deixen posar unes portes en un carreró, al costat de l'hospital, que està entre el mur i entre els banys. El Consell accepta posar les portes sempre que es puguin llevar, ja que el carreró dona entrada a l'escala que puja el mur «per guaytes al temps del mester, com per adob del mur o per regonoiement d'aygues e per altres coses».

El document següent que parla del mur al costat dels banys està datat el 1414.²⁷ Es tracta de la ordenació del Consell següent: «Item hordena lo Consell que ninguna persona strana o privada non sia gosar ne gos posar ne lancar o fer posar o lancar basures ne fems ne altres legees en la placa qui sta aprob los bayns de la dita vila ne en lo carrer públich que va a la morería de la dita vila que está entre lo mur vell e lo ort de Sancho de Lorqua».

Aquest mur no ha aparegut en l'excavació dels banys, però no pot tractar-se, per la ubicació dels banys, del perímetre murallat de la vila

²⁴ AHNOB. *Casa de Baena. Relación de cuentas...* Sign.: Baena, C. 291, D. 13.

²⁵ AHNOB. *Casa de Baena. Relación de cuentas...* f. 16 r.

²⁶ AHNOB. *Casa de Baena. Relación de cuentas...* f. 3 r.

²⁷ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 26 de setembre de 1414. Sign.: a 3, ff. 168 v. i 169 r.

que coneixem, del qual queda alguna resta i que ha sigut excavat i estudiat amb anterioritat des d'una perspectiva documental (HINOJOSA 1992) i des de l'arqueologia (BORREGO I SARANOVA 1991; LÓPEZ 2001; LÓPEZ, VALERO I ASENSI 2002; LÓPEZ *et al.* 2004).

A més de saber que està al costat de l'hospital i al costat o pròxim als banys, el fet que aparega citat com a «mur vell» i amb les funcions descrites ens fa reflexionar que caldria tenir en compte els criteris per a estudiar l'origen d'una medina d'al-Àndalus que responen a característiques morfològiques i topogràfiques respecte a la necessitat de defensa, a com s'ubica en els grans eixos de comunicació, a com es disposen els espais urbans i com és la seua relació amb el riu, amb la xarxa hidràulica, especialment en aquelles ciutats que, instal·lades en un pla o amb poca orografia, l'element hidrogràfic és el que determina la seua defensa i condiciona el seu desenvolupament urbà, ja que aquest element hidrogràfic és necessari controlar-lo i protegir-lo (MAZZOLI-GUINARD 2000: 66-72). Aquest «mur vell» ens pot estar parlant d'una estructura murallada en un moment d'ocupació anterior i amb unes funcions concretes. En la *Memòria de les quadrelles de la vila d'Elx*, formada per a la defensa davant la possibilitat d'un atac granadí el 1451²⁸ apareixen dues muralles en les quals es distribuïa la població per a la defensa: el «mur davall» i el «mur damunt» que estava defensat per un menor nombre de persones i l'última quadrella cobria l'espai de defensa «davant l'espital tro al hort del alcàçer» (VERDÚ 2010). Aquests dos perímetres murallats que s'interpreten com a barbacana i muralla són susceptibles de participar en una nova lectura de la muralla que contemple també el «mur vell» al costat dels banys i de l'hospital.

La dada del «mur vell», les funcions i la circumstància plantejada amb anterioritat sobre el fet que les trinxeres de fundació dels banys tallen unes sitges que són anteriors al moment de construcció dels banys situen aquest edifici i els elements del seu voltant en l'eix del debat sobre els orígens d'aquest nucli de població en particular i en general en el context de Sharq al-Andalus (AZUAR 2016).

Sobre altra dada d'ubicació com és el carrer de la moreria o carrer públic que va a la moreria cal precisar que en aquestes dates no estan els carrers expressats tal com els entenem ara. En la documentació estudiada en els *Llibres d'ordinacions* els carrers no són definits pels seus noms, sinó que únicament apareixen dues vies així esmentades: el carrer públic de la Corredora i el carrer públic de la Moreria. Per a parlar dels primers carrers en un sentit més modern haurem d'esperar al carrer Major, que comença a citar-se a finals del segle xv i el carrer

²⁸ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió del 28 de gener de 1451. Sign.: a 14, s. f.

Ample (*calle Ancha*) i el carrer Nou (*calle Nueva*) amb posterioritat. En el període andalusí, els carrers van a un lloc determinat, moltes vegades no tenen eixida, són adarbs, com és el carreró del document de 1381 que té direcció única al mur. Es fa referència a la irregularitat del traçat dels carrers en el món islàmic, però aquesta irregularitat –concebuda des del punt de vista occidental– respon a una ordenació distinta: els carrers no foren dissenyats per al pas de vehicles de rodes, solament vianants i bestiar, i s’ha de subratllar que la idea de centralitat està en la mesquita, envoltada de socs, d’on devien partir les vies llargues que s’uneixen a les rutes extramurs (PAVÓN 1992: 87-88).

Aquest «carrer públic» es dirigeix a la moreria des de dintre de la ciutat, però hi ha un fet fonamental i és que la torre del Consell no s’ha alçat en aquest moment, aquesta àrea de la ciutat no s’ha modificat o no ha patit la transformació a una ciutat més moderna. El carrer públic que va a la moreria deixa de ser citat en la documentació a mitjan segle XV, coincidint amb la desaparició de l’ús dels banys i amb la remodelació d’aquesta zona i la construcció d’elements nous, com és fonamentalment la torre del Consell,²⁹ i tots aquests aspectes ens conviden a reflexionar sobre un tipus de ciutat prèvia que encara perviu en la seua estructura.

També apareix citada la plaça que està «prop dels banys». Com expressa Pavon (1992: 96-97): «Las plazas o plazuelas islámicas por norma general se encontraban en la encrucijada de varias calles y en los alrededores de las mezquitas» i les places de grans dimensions com les coneixem en les ciutats occidentals no cabrien en les ciutats hispanomusulmanes. Seria en el pas d’una ciutat a una altra quan es va produir, com a norma general, un eixample de carrers i l’obertura d’altres noves i placetes.

Sobre l’hort de Sancho de Lorca, un altre element que ens consta, és impossible situar-lo amb les dades que en tenim, però sí que podem fer una precisió més de les seues característiques. En una acta del Consell de 1371³⁰ apareix citat Sancho de Lorca, a qui se li paga una taula per a obrir i tancar el trestellador de la séquia Major després de l’assut de la seua «quadrella». En realitat, aquí no parla tant d’hort com de quadrella.³¹ Tot pareix apuntar que es tractara d’un xicotet hort dins del nucli urbà o pròxim a aquest.

Que els banys estigueren contigus o pròxims a l’hospital podria ser complicat d’entendre perquè fins al moment l’hospital es considerava ubicat al costat de l’ermita de Sant Sebastià.

Hi ha referències a l’hospital en la documentació medieval, tanmateix, no apareix citat en una ubicació precisa fins al document en què es parla per primera vegada de l’ermita de Sant Sebastià. Aquesta primera

²⁹ El Consell ordena que l’obra de la torre «sea principiada entre los dos portales dels murs apres la plaça», un d’aquests portals és denominat portal Nou. En: AHME. Documentació municipal. *Llibre d’ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 14 d’agost de 1441. Sign.: a 12, s.f..

³⁰ AHME. Documentació municipal. *Llibre d’ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 18 de maig de 1371, Sign.: a 1. 72 v..

³¹ <https://dcvb.iec.cat/Quadrella> expressa una quadra xicoteta. *Quadra* en la seua segona accepció és: «Porció de terra que es rega en un determinat dia de la setmana».

referència sostindria la tesi d'Ibarra sobre els banys al carrer Major, al costat de l'hospital. El text diu el que segueix: «considerat que en la dita vila se faca la sglesia de la invocación de senyor sent Sebastia en lo carrer Major a tinent del spital de la dita vila».³² Com ja hem expressat, quan es parla dels carrers o quan s'ha d'ubicar un lloc o un edifici es donen molts detalls o s'esmenta el propietari de l'edifici, però ens crida l'atenció que quan s'estan concedint terrenys en llocs amplis, per exemple, prop de Sant Jordi, no s'especifica més, igual que en aquest cas. L'hospital és un edifici que pareix definir tot un carrer que resulta nou en les fonts documentals.

Hi ha opinions com les de Rafael Navarro (2006: 437) que afirmen que: «La ermita de San Sebastián fue levantada por el Consell en 1489 para actuar también como capilla del hospital» en aquest cas devia ser molt lògic que se la situara contigua. De fet, hi ha notícies d'una capella i una capella anterior a aquesta data,³³ si bé no cita quina seria la ubicació en aquells moments.

Si el carrer Major s'està obrint en la segona meitat del segle xv com un carrer principal intramurs que abans no existia, tal vegada l'edifici que puga marcar una ubicació definida dintre d'aquest carrer siga l'hospital. Gaspar Jaén afirma (1999: 96) que: «El carrer Major és l'eix principal de la Vila Murada medieval i uneix la plaça del Palau (avui desapareguda), on es troba l'alcàsser de la Senyoria, amb la plaça de la Fruita, on està la torre del Consell», però, si això és així, ho és en una època molt tardana de l'edat mitjana.

Els documents que parlen de diversos elements urbans apunten al fet que les reformes partiren de la torre del Consell, àrea en la qual esta-

Fig. 6. Vista general de l'excavació des de l'oest.

³² Aquesta referència que ha sigut citada en repetides ocasions com: el Consell ordena o decideix que es faci l'ermita de Sant Sebastià; altres autors afirmen que es tracta d'una renovació, en realitat el que diu textualment el document és que el Consell, «ordena e tench per bé que de les pecúnies del dit Consell sien donats per honor e requesta de nostre senyor Déu e caritat cent sous per a obs de ajudar a fer la dita esglesia», no que es faci l'ermita –almenys en aquest document– sinó únicament que es pague perquè «no y haia diners perparats per a poder fer e acabar la dita sglèsia».

³³ AHME. Documentació municipal. *Llibre d'ordinacions del Consell*. Actes corresponents a la sessió de 7 d'abril de 1466. Sign.: a 16 s.f.

va també la casa de la Cort, cap a l'interior de la vila i va afectar primer a la zona de la plaça dels banys, on es va construir la plaça Nova a partir de 1485 i, posteriorment, es va ordenar el carrer Major. Aquestes reformes són iniciativa del Consell, però han d'estudiar-se en relació també a com afecta les rendes de la senyoria, ja que els drets i regalies es van modificant de la mateixa manera.

6. LA PLAÇA NOVA

La seqüència incompleta de *Llibres d'ordinació* del Consell dels anys previs a la construcció de la plaça Nova³⁴ impedeixen que coneguem quines són les decisions concretes que executa el Consell sobre aquest espai en el qual s'estan prenent un conjunt d'accions tendents a transformar aquesta àrea de la qual fins al moment s'havien aprofitat antigues estructures per unes noves més acords amb el mateix esdevenir. Hi ha reformes a la Casa de la Cort, el 1441 comença a alçar-se la torre del Consell entre dos portals, un d'aquests el portal Nou, i després de ser construïda la torre, que es va convertir en la seu estable del Consell, perquè fins aleshores les sessions d'ordinacions eren convocades en llocs diferents.

En l'expedient d'*Autos y diligencias sobre la Plaza Nueva*³⁵ s'informa de diverses coses: la visura i la taxació que es fa de les cases que es necessita enderrocar i les condicions d'arrendament de fer-ho i de l'aplanament de la plaça. Com que amb la taxació no estan d'acord alguns afectats, aquests en demanen a la senyoria una de nova, que es fa. En totes dues valoracions es considera el poc perjudi o molt que els edificis obtindrien en fer-se la plaça, de fet, la majoria havien de pagar, ja que quedava millorada la seua situació. L'expedient aporta dades no solament sobre el nom dels propietaris, sinó del tipus d'edifici, casa, corral, *alberch*, porxe o cambra i, en alguns casos, l'ofici de la persona que l'ocupava i que té relació amb les restes trobades: hi ha dos sastres, Ninou Sala i Alfonso Rois, i dos carnisers, Pere Alfonso i Gerau Llopis, del que es diu «atés que si lleven ses carniceries y li resta porche, la arcada questa per lo peu de la escala del mur e pot cloure y traure portal e on estas les dites carneseries puxa fer portals e puxa edificar damunt cambra»³⁶. Cada una de les descripcions dona dades que són importants per a valorar la configuració d'aquesta plaça anterior a la seua destrucció i, per un altre costat, s'està marcant qui és propietari dels censos d'aquestes cases, ja que no solament el senyor, sinó també els capellans són propietaris de censos.

Els edificis que estan enmig de la plaça que el Consell ha decidit que es paguen per part del Consell de manera immediata perquè seran destruïts

³⁴ En concret, la sèrie d'actes recull la següent seqüència: 1460-1466 (a 16), 1481-1482 (a 17) i 1487-1488 (a 18).

³⁵ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1.

³⁶ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1, f. 3 r.

són les cases de Juan Ivañes, però, a més, es paguen unes cases de manera parcial, ja que es veuen perjudicades per l'enderrocament, i són la que hi ha al costat de les de Juan Ivañes i les que hi ha al costat de la peixateria.

En segon lloc, estan els edificis que han de contribuir per la utilitat que rebran en fer la plaça, contribució de major o menor quantitat segons el profit que puguen traure de la plaça. Per exemple, la viuda de Pere Dies, considerant que en el porxe del costat pot obrir tres o quatre portals i edificar cambra sobre aquests, ha de pagar 550 sous. Tanmateix, la casa de Jaume Arasil que no rep tanta utilitat ha de pagar 50 sous.

En l'expedient també apareixen les condicions de l'arrendament per a aplanar la plaça que en el primer apartat diu així: «Primo que qualsevol que arendara lo dit derocar e aplanar de la dita plasa ha de derocar les cases que seguen de alt a baix, co és, les cases de Juan Ivañes e de Miquel de Sentpere e den Baltazar Vives e la peixcateria e lo porche questa a tinent de les dites cases e aquell ha de aplanar al llibell questa entre los dos porches ques lo mig del carer general».³⁷

En la nova taxació que fa el comanador de la senyoria, Juan de Luján, les cases han sigut ja enderrocades i es valoren segons les noves utilitats. En alguns casos s'ha perdut utilitat i en altres, com, per exemple, Llois Terades se li augmenta la quantitat que ha de pagar perquè ha fet dos botigues amb les seues cambres que ixen a la plaça «e per la dita rahó rep molta utilitat per haver-li més manat donar lo careró».³⁸ En l'escrit dirigit a la senyoria en què sol·licita una nova taxació s'afirma que «al Consejo que le viene más onra e provecho que a los dichos vecinos non le tasaron cosa alguna de que an hecho muy gran agravio a los sobredichos vuestros vasallos»,³⁹ ja que era el Consell el que havia ordenat que es fera una plaça «en la dicha villa entrando por la puerta», tanmateix, sembla per les queixes que no havia de pagar.

Quan aquesta plaça està ja formada, el document de les rendes de Gutierre de Cárdenas ens continua proporcionant informació sobre la configuració d'aquest nou espai en el qual encara trobem elements urbans d'una altra època. Ja hem esmentat la dada dels banys davall del forn i al costat de l'hospital i del mur. En les cases que són censals de la senyoria algunes defineixen la seua situació confrontant amb la plaça Nova, amb el carrer Major, per llevant o per ponent, i també, amb aquesta mateixa plaça i «al cabo de la calle Mayor».

Una altra aportació que es fa des de la lectura en conjunt de les dades del registre arqueològic i documental és sobre els banys de la moreria. En identificar els banys apareguts a la plaça de la Fruita com els banys de la vila, sembla clar que a partir del moment que no s'usen, existeixen altres

³⁷ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1, f. 4 r.

³⁸ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1, f. 7 v.

³⁹ AHME. 1485-1486. *Actes i taxacions...* Sign.: Leg 8, núm. 1, f. 6 r.

del Raval. S'ha interpretat que els del carrer Troneta podrien ser els de la moreria, al pensar també algun autor en aquest carrer com l'esmentat camí. En aquest cas, sense la constatació arqueològica és complicat poder assegurar-ho, però al respecte podem fer-hi un apunt: els solaris que s'estan donant per a ocupar per l'expansió urbana ho fan propers a l'església del Sant Salvador o la Pobra de Sant Jordi. Si els banys de la moreria estan pròxims a Sant Jordi, el que té més sentit és que uns banys rituals, que estarien pròxims a la mesquita, ho estiguen entre la mesquita, ubicada en l'església de Sant Joan i la Pobra de Sant Jordi, no davant de la vila, a la porta d'Oriola, com s'ha afirmat, una vegada passada la Pobra.

L'amplitud d'informació que proporciona la interpretació conjunta de les dades de registre arqueològic i documental posa de manifest una altra circumstància: el ric discurs interpretatiu en cas que aquest espai físic pugui ser patrimonialitzat, al marge que nosaltres estem treballant un únic aspecte que és definir aquest bany en concret, encara que això supose que ara calga replantejar-se altres edificis urbans, altra estructura i calga començar a veure l'origen de la ciutat d'una manera no tan esbiaixada. En concretar i situar els banys en un espai determinat obligarà al fet que uns altres documents hagen de ser, al seu torn, sotmesos a una nova lectura. Aquest treball tracta de la definició d'uns banys en cada moment històric perquè pugui respondre a la imatge d'una ciutat en aquesta conjuntura històrica determinada que, al seu torn, és canviant amb la precedent o amb la següent, però sempre ha de ser interpretada amb rigor en aquest temps determinat. En paraules de Pavón:

«Las ciudades hispanomusulmanas no se inmutaron con la llegada de los nuevos dueños; cambiaron tan sólo los nombres institucionales de edificios públicos y privados y en numerosos casos persistieron los términos alhóndiga, alcaicería y *'hamman*. Las murallas y torres de las viejas ciudades islámicas, más o menos retocadas por los cristianos permanecieron en pie en los siglos XVI, XVII, XVIII y XIX, y aún en nuestros días se pueden admirar grandes trozos de muros que a veces permiten reconstruir todo el perímetro murario árabe».

La lectura de cada element urbà en segons quin moment implica necessàriament una contextualització d'aquest. En el cas d'Elx hi ha un dèficit interpretatiu dels segles XIV i XV analitzats des d'un context més tardà, amb la qual cosa s'oblida que la reutilització de les seues estructures conté informació no solament d'aquell moment, sinó d'època anterior.

Amb l'aparició dels banys en l'excavació de l'any 2014 s'obri una investigació sobre l'edifici que abasta tota l'edat mitjana, des del segle XI al XV, amb els seus usos i les seues ocupacions diversos. Sens dubte, les

dades de l'excavació posen sobre la taula una interpretació de la ciutat en els primers segles però que incideix directament en una comprensió de la fisonomia urbana en afegir l'estudi dels documents conforme a la realitat que es mostra darrere de les dades de registre arqueològic. Tot això implica que s'han de revisar alguns conceptes i elements que teníem assumits com a inamovibles i pot ser que no ho siguem i que s'haja d'estudiar la ciutat en vinculació amb els focus de polarització: on resideix el poder, on la religió, on els espais de socialització, on els espais productius... La resta suposa un reduccionisme. La interpretació comuna de les dades procedents de tots dos registres obri una nova lectura a la informació que posseïm, però no és suficient solament amb excavar o solament amb reescriure dades tretes de context. És necessari investigar. Investigar el que s'ha excavat, investigar tot allò que pot ser documentat.

BIBLIOGRAFIA

- AZUAR RUIZ, R. (2016), *Castillos, ciudades y campesinos en el Sharq al-Andalus*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- AZUAR RUIZ, R. - LÓPEZ PADILLA J.A - MENÉNDEZ FUEYO, J.L. (1998), *Los baños árabes de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- BEVIA, M. (1989), «Els banys d'Elx. Primera aportació», *Baños árabes en el País Valencià*, Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana València, p. 107-112.
- BORREGO, M. - SARANOVA, R. (1996), «La ciudad islámica de Elche. Fortificación y espacios urbanos», *Pobladores de Elche*, 18, p. 23-36.
- CAÑADAS, A. (2016), «Desenvolupament local a Elx. Visions enfrontades arran de la renovació del Mercat Central d'Elx», *LA REL·LA*, 29, p. 33-72.
- CASTAÑO I GARCÍA, J. (2002), *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Universitat d'Alacant, Alacant.
- GOZÁLVEZ, V. (1976), *La ciudad de Elche. Estudio geográfico*, Universitat de València, València.
- HINOJOSA MONTALVO, J. (1992), «La muralla medieval de Elche», *Investigaciones geográficas*, 10, p. 165-179
- IBARRA RUIZ, P. (1895), *Historia de Elche*, Alacant.
- (1926), *Elche. Materiales para su historia*, Conca.
- IZQUIERDO BENITO, R. (2008) «Vida cotidiana y cultura material: el baño en el mundo islámico», GONZÁLEZ RUIZ, R. (dir), *Luz de sus ciudades: homenaje a don Julio Porres Martín-Cleto*, Real Academia de Bellas Artes y Ciencias de Toledo, Toledo, p. 101-116.
- JAÉN I URBÁN, G. (1999), *La Vila i el Raval d'Elx: Arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura Juan Gil Albert, Alacant.
- LÓPEZ SEGUÍ, E. (2001), «Las murallas de Elche (Bajo Vinalopó)», SEGURA HERRERO, G. - SIMÓN GARCÍA, J. L. (ed.), *Castillos y torres en el Vinalopó*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, p. 165-174.

- LÓPEZ SEGUÍ, E. - VALERO CLIMENT, A. - ASENSI LANGLOIS, P. (2002), «La muralla islámica de Elche. Nuevas aportaciones», *Castells*, 8, p. 39-46.
- LÓPEZ SEGUÍ, E. *et alii* (2004), «La ciudad de Elche. Su fundación y la evolución de su sistema defensivo», *Actes de las II Jornades Medievales*, Petrer, 2004, p. 33-58.
- LÓPEZ SERRANO, D. - VALERO CLIMENT, A. - VERDÚ CANO, C. (2019), «La plaza del baño de Elche», *VI Congrés d'Arqueologia Medieval* (Espanya i Portugal).
- MAZZOLI-GUINARD, C. (2000), *Ciudades de al-Andalus. España y Portugal en la época musulmana (siglos VIII-XV)*, Granada-Almed, Granada.
- NAVARRO MALLEBRERA, R. (2006), «El patrimoni artístic il·licità», ORS MONTENEGRO, M. (coord.), *Elx. Una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, p. 345-451.
- PAVÓN, B. (1992), *Ciudades hispanomusulmanas*, Mapfre, Madrid.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (2004), «El medievo islámico de Elche», *Retratos Magazine*, 4, 26-28 i 32-34.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1970), *Historia de Elche*, Talleres Lepanto, Elx.
- SANZ GÁNDARA, C. (2003), «El arrendamiento de los baños de una villa bajomedieval en el Sudeste peninsular: Elche», CLARAMUNT RODRÍGUEZ, S. (coord.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*, p. 373-378.
- TORRES FONTES, J. (1969), *CODOM II: Colección de documentos para la historia de Murcia*, A. A. S., Múrcia.
- VERDÚ CANO, C. (2010), «Població i defensa: Memòria de les quadrelles de la vila d'Elx (1451)», *LA REL·LA*, 23, p. 253-275.